

МОВОЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ

*О. Климентова, канд. філол. наук, докторант,
Інститут філології КНУ імені Тараса Шевченка*

КАТЕГОРІЯ МОДАЛЬНОСТІ ОЦІНКИ ЯК ПАРАМЕТР ЛІТЕРАТУРНОГО АНАЛІЗУ ПОЕТИЧНОГО ТЕКСТУ (на матеріалі Псалмів царя Давида та Шевченкових переспівів старозаповітних творів)

Стаття присвячена проблемі вербалізації модальності оцінних значень у Псалмах царя Давида та в Шевченкових перспівах старозаповітних творів. Особливу увагу приділено вербальним засобам із позитивною та негативною конотаціями, аналізується їхнє смислове навантаження в якості маркерів певних аспектів авторської індивідуальності.

Ключові слова: емотивна кореляція, оцінка, модальність, псалми.

Статья посвящена проблеме вербализации модальности оценочных значений в Псалмах царя Давида и в произведениях Т. Шевченко, написанных по мотивам ветхозаветных псалмов. Особое внимание уделяется вербальным средствам с позитивной и негативной коннотациями, анализируется их смысловое наполнение в качестве маркеров определенных аспектов авторской индивидуальности.

Ключевые слова: эмотивная корреляция, оценка, модальность, псалмы.

The article is devoted to the problem of the verbalization of the modality of evaluative meanings in the czar David psalms. A special attention is paid to the verbal facilities with positive and negative connotations their sense as the markers of some aspects of writers' personality is analyzed in the article.

Key words: emotive correlation, estimation, modality of evaluative meanings, psalm.

Біблійні тексти з позицій сучасної мовознавчої науки почали досліджуватись порівняно недавно [А. Журавльов, І. Черепанова, І. Бугаєва, Л. Прокоф'єва, Н. Мечковська, В. Карасик, Т. Вільчинська та ін.]. Однією з їх стилістичних характеристик вважається особливий тип емотивної релевантності. Вони глибоко проникають у душі й почуття людей, взаємодіючи з їхніми емоційними переживаннями і змушуючи багаторазово повертатися до біблійного тексту. Важливим чинником емотивності тексту виступає категорія оцінки. Певні аспекти мовного впливу через емоцію та вербалізатори оцінних значень у свій час вивчались богословами [Ф. Прокопович, І. Огієнко, Д. Болгарський, В. Медушевський та ін.]. У порівняльному аспекті біблійні твори та їх літературні переспіви стосовно категорії модальності на україномовному матеріалі майже не досліджувались. Це зумовлює актуальність їх вивчення в межах нашої наукової студії.

Метою даної статті є дослідити категорію модальності в авторському поетичному переспіві відомого твору. Матеріалом для вивчення даної проблеми стали псалми Т. Шевченка. Предметом виступають оцінні аспекти категорії модальності. Об'єктом вивчення є окремі трансформаційні варіанти, виявлені в текстах Т. Шевченка [7].

Модальність – "функціонально-семантична категорія, що втілює різні види відношення висловлення до дійсності, а також різні види суб'єктивної кваліфікації змісту повідомлення" [2, 303]. Вона вербалізується через великий набір експресивних засобів вираження оцінних значень: оцінна лексика, дієслова наказового способу, члени речення чи речення в цілому з однотипною емотивною кореляцією, різні види тропів, біблійна алюзія тощо.

Вербалізатори оцінки одночасно виступають і у ролі маркерів емотивної кореляції, що, у свою чергу, є одним із чинників експресії та мовного впливу. Тому експресивність тісно пов'язана з категорією емотивної кореляції. Експресивність – це сукупність семантико-стилістичних ознак одиниці мови, що забезпечують її здатність виступати в комунікативному акті засобом суб'єктивного вираження ставлення мовця до змісту або адресата мовлення [2, 591]. Це одна з базових властивостей мовних одиниць усіх рівнів організації сакрального тексту. Отже, і модальність і експресивність задіяні у процесах формування емоційного ставлення до реалій світу, безпосередньо фіксують прихильності чи, навпаки, несприйняття певних реалій. Це промовисті маркери людської індивідуальності та системи цінностей, якою послуговується особистість у життєвих виборах. Тому вивчення цих текстових категорій може дати цікавий матеріал для написання психологічного портрету автора літературного твору, доповнити знання про його неповторну індивідуальність.

Давидові псалми, безперечно, є прецедентними текстами. Своєю надзвичайною поетичністю й образністю вони споконвіку викликали бажання у творців різних часів і народів залишити у спадок щось подібне, таке саме вагоме за художньою цінністю. Проте й досі ці псалми є неперевершеними у ширості своїх звернень до Бога, багатій палітри емоційних почувань, які супроводжують молитовне спілкування з Богом.

Як відомо, збірка псалмів називається "Псалтир". Це слово походить від грецького *psaltērion* – інструмент, на якому грають пальцями. У свою чергу, грецьке дієслово *psallō* має значення "перебирати" струни. Псалтир вважається різновидом арфи, за деякими іншими джерелами її асоціюють із гусями, цимбалами, гітарою тощо, але завжди зі струнним інструментом. Були здійснені спроби відтворити його форму, спираючись на значення кореня слова – "фляга", "банка", "глек". Припускають, що нижня частина корпусу псалтиря була випуклою і створювала добрий резонанс [5, 512].

І. Огієнко зазначає, що псалми – це релігійні пісні, і вони звичайно не тільки співались, але й супроводжувалися грою на музичних інструментах. Музика при молитвах та псалмах вимагала від них певної ритмічної та поетичної побудови, тому весь "Псалтир" – це "збір ритмічних, величними віршами написаних, глибоко поетичних пісень" [3, 93]. Апостол Павло закликав: "...научайте і врозумляйте одне одного псалмами, славослів'ям і духовними піснями; у благодаті співаючи у серцях ваших Господеві" [1, 1339].

Структурна організація псалмів підводить до думки, що вони призначалися для антифонного співу, тобто по черзі двома хорами. Слово *антифон* походить від грецького *звучить у відповідь*. Своєрідний момент отримання відповіді від Бога у деяких псалмах (6, 9, 17, 19, 24 та ін.) цілком відчутний і зафіксований ритмічно, вербально й композиційно. Значна частина з них максимально наближені до молитви, в якій висловлюється прохання (6), є й псалми розповідного характеру (48). Взагалі палітра жанрових різновидів доволі широка: зустрічаються пісня (45), повчання (31), пророцтво (40), прославлення (62), плач (21) тощо.

Відповідно до уявлень давніх євреїв, Бог постає Творцем та ініціатором звіту. Але право голосу мав не тільки він. Людина так само наділялась цим правом, причому його реалізація не регламентувалась виключно дозволом на хвалу чи оспівування. Давні євреї прагнули добровільно підкорятись Божій волі, тому мали право й на побажання, незадоволення, вимогу. Їх спілкування з Богом було здоровим і конструктивним, сприяло духовному зростанню й розвитку саме завдяки наявності в ньому місця для критики та висловленню безпосередніх емоційних реакцій, мотивованих актуальними життєвими обставинами. М. Скабаланович писав, що найдавніше виконання псалмів відзначалося простотою, воно було унісонним, і саме це робило його надзвичайно виразним. У такому виконанні його утримували й російські старообрядці [6, 7]. Збереження цих стриманих канонічних співних форм є необхідною умовою успішного впливу ритуального сакрального дійства, бо саме унісонний спів синхронізувався із ритмом дихання. Тому псалми утримують залишкові сліди колишнього синкретизму звука й голосу.

Є відомості, що антифони почали використовуватися зі старозавітних часів. В основу Великого антифону "О" лягли сім стародавніх антифонів – коротких віршів, які спираються на старозавітні тексти Месії, що визнаються сакральними в усіх християнських конфесіях. Антифонний спів був присутнім вже у давньоєврейській храмовій співочій практиці. Його введення приписується св. Ігнатію Богоносцю (II ст.), якому було видіння ангелів, що по черзі оспівували Пресвяту Трійцю. Така манера співу була засвоєна спочатку на Сході, а згодом запроваджена св. Амвросієм Медіоланським і у Західній Церкві.

Своєрідний момент отримання відповіді від Бога у деяких псалмах (6, 9, 17, 19, 24 та ін.) цілком відчутний і зафіксований ритмічно, вербально й композиційно. Приміром, у 19 псалмі отримання знака від Бога про те, що він почув співця, зафіксовано так: у зав'язці хтось невидимий обіцяє і переконає (*Вислухає тебе Господь, захистить, пошле поміч, підкріпить, дасть, здійснить...*), у кульмінації – заклик звеселитися спасінням і звеличитися, за ним приходить радісна впевненість **Я** у своїх силах – розвиток подій, що закріплюється проханням до Бога і надалі не бути байдужим – розв'язка.

Такі розриви тематичної прогресії підкріплені просодично. На кожному етапі ритм змінюється, фіксуючи місце порушення неперервності тема-ремічного ланцюжка. Майбутній час предикатів на початку псалма змінюється на теперішній у наступних частинах. Окрім того, у більшості псалмів наявні рядки, що наближаються до афірмацій: той, хто співає, ніби сам собі дає установку, вводить у певний стан: *Буду ходити в домі моїм у чистоті серця мого. Не покладу перед очима моїми діла протизаконного; тих, що чинять беззаконня, я ненавиджу. Серце нечестивого не пристане до мене. Злого я не хочу знати...* (Пс. 100). У розв'язці закріплюється результат: *Щоранку буду нищити всіх грішників землі...* (Пс. 100). Має місце автосугесія, самопереконавання: *Дні мої, наче тінь, зникають, і я висох, як та трава... Ти встанеш і змилосердишся над Сионом, бо вже час помилувати його... Бо відбудує Господь Сион і явиться у славі Своїй. Він зглянеться на молитви...* (Пс. 101). В результаті бажане постає як реальне, актуалізоване прямо зараз.

Переспіви цих біблійних творів чудовим скарбом увійшли в творчість Тараса Шевченка. Попри те, що псалми Т. Шевченка складають органічну частину його поетичної спадщини і не конфліктують із властивими слову письменника ритмікою, словником, фразеологічним багатством, стилістикою, вони напрочуд близькі й біблійним псалмам. Ця близькість постає насамперед завдяки особливому типу діалогічності, властивій молитвам давніх євреїв. Т. Шевченка єднає із псалмами царя Давида невластива православному молитовному дискурсу інтонація вимогливості та прямоти у спілкуванні з Богом. Загалом у Шевченкових псалмах наявні різноманітні модальності оцінки, серед яких часто вживаними є наказовість, порада, попередження, заборона, примусовість, спонукування до певного вибору, погроза тощо. Проте у центрі молитви незмінно стоїть прохання. Воно вказує на те, що людина не є самодостатньою. Вона залежна від Бога, тому і звертається до нього з проханнями. Бог їй відповідає, проте не завжди так, як чекає від нього людина. Це мотивує до продовження діалогу з Богом і з'ясування стосунків.

Водночас аналіз модальностей виявляє й суттєві відмінності між двома згаданими групами творів. Це пов'язано з унікальністю житте-

вого досвіду авторів псалмів, яка стає очевидною при порівняльному аналізі текстових реалій. Так, біблійний псалом 82 перегукується із псалмом 81 у Т. Шевченка. Їх єднає гостра критична інтонація, народжена несправедливістю світу. Поет змальовує сцени Божого суду, перед яким усі будуть рівні: "*І царі, раби – однакові / Сини перед Богом*". Модальність гострого бажання справедливості, обтяженого важкими роздумами й гіркими сльозами, реалізується в останніх рядках твору, де звучить заклик і констатація: "*Встань же, боже, суди землю / І судей лукавих! / На всім світі твоя правда, / І воля, і слава*". Здавалося б, близькими за змістом словами завершується й біблійний псалом: "*Встань, Боже, суди землю, бо у владі Твоїй усі народи*". Проте насправді модальності оцінки різняться. Т. Шевченко констатує перемогу Бога, Його всевладність і милість. Ця модальність виражається позитивно конотованими значеннями слів: *правда, воля, слава*. За семантикою вони асоціюються тільки з позитивом, хоч і мають доволі розмиті денотати. Окрім того, поет розмежовує в окремих реченнях прохання судити "судей лукавих" і констатацію переможності Бога. Натомість у біблійному тексті дві смислові частини представлені в одному реченні, що об'єднує їх у смислову цілісність. Це спонукальне речення має причинний характер поєднання частин. Друга частина "*бо у владі Твоїй усі народи*" аргументує закономірність першої. Модальність оцінки може бути визначена як побажання, висловлене у доволі гострій, із демонстрацією сили формі. Як бачимо, цей варіант зовсім інший, ніж запропонував Т. Шевченко.

Варто зазначити, що емоційна кореляція в молитвах має дифузний характер і відповідні форми вербалізації, що засвідчують перетікання емоцій. Цей процес підтримується лінгвальними механізмами: ритмом, інтонацією, зміною висоти тону, відхиленнями від середнього темпу мовлення, лексичними стимулами, образами, метафорами, алюзіями тощо, які мають оцінний характер і виразні конотації.

Емотивну дифузність виявляють і твори Т. Шевченка. Так, Псалом 52 у Т. Шевченка є доволі точним переспівом 53 Давидового псалму. Попри те, що поет знайшов для втілення біблійного змісту цілком українські образні засоби, твори, здається, єднає модальність надії на прихід кращих часів. Але аналіз показує, що і в цьому випадку модальність оцінки по-різному вербалізується в згаданих псалмах.

У Т. Шевченка вона постає як відповідь на питання: "*Хто ж пошле нам спасеніє, / Верне добру долю? / Колись бог нам верне волю, / Розіб'є неволю*". Псалом завершується рядками: "*Восхвалимо тебе, Боже, / Хваленієм всяким; / Возрадується Ізраїль / І святий Іаков*". На іронічний підтекст такої розв'язки вказує слово *всяким*, яке знижує пафосність попередніх слів, маючи негативну конотацію. У словах поета звучить не надія, а сумнів і розчарування.

Водночас у біблійному творі модальність віри й надії вербалізується без жодних маскування: *"О, коли б то вже прийшло для Ізраїля спасіння із Сіону! Як долю Свого народу поверне Господь, то зрадіє Яків і втішиться Ізраїль!"*. Різні за модальністю розв'язки маркують цілком відмінні світоглядні позиції. За Шевченковим варіантом стоять сумні роздуми про долю України, що так само, як колись давні іудеї, від горя втрачає віру в Бога. Водночас у біблійному тексті є розуміння того, що Бог випробовує євреїв, перевіряючи їх на готовність до місії обраного ним народу.

Змістову єдність виявляють і біблійний Псалом 54 та Шевченковий 53. Проте, як і в попередньому випадку, аналіз оцінних модальностей вказує на суттєві відмінності світосприйняття авторів. Композиційно біблійний текст складається з благання про порятунок і виправдання: *"Спаси мене, Боже, ім'ям Твоїм; виправдай мене Своєю силою!"*. Емотивно ця частина тексту корелює зі страхом. Потім тональність змінюється на радісну. В такий спосіб засвідчується отримання відповіді й допомоги від Бога. Завершується псалом оспівуванням Бога.

Шевченковий текст має наступну композицію: благання про спасіння й захист; скарга на ворогів; констатація присутності Бога в житті поета, відчутності Його допомоги й справедливості стосовно ворогів: *"А бог мені помагає, / Мене заступає / І ім правдою своєю вертає їх злеє"*. Завершується текст тихою вдячністю Богу й прощенням і смиренністю: *"Помолюся господаєві / Серцем одиноким / І на злих моїх погляну / Незлим моїм оком..."*. Розмовність інтонації, її щирість і народність по-своєму позитивно конотують смислове наповнення наведених слів. Непідробний сум Шевченкового світопочування проступає в образі *серця самотнього*. Проте він не домінує, а поступається іншому почуванню – молитовному очищенню, гармонізації, любові до людей і життя. З певною мірою умовності можна сказати, що молитва хвали, заявлена біблійним текстом, у Т. Шевченка стає покайною молитвою.

Подібна динаміка у реалізації модальності оцінки, коли оспівування і хвала біблійного тексту (Пс. 13) замінюються на почуття, що супроводжують "псалом тихий, новий", заявляє про себе у Шевченковому псалмі 12-ому. Порівняймо: *"Буду співати Господаєві, бо Він добро вчинив мені!"* у Книзі псалмів і *"Спаси мене! Помолюся / І воспою знову / Твої блага чистим серцем, / Псалмом тихим, новим"* – у Т. Шевченка.

Отже, можна констатувати, що Т. Шевченко свідомо відходив від знаменитого і добре відомого тексту. Зберігаючи змістову близькість до першоджерела, проявлену більшою чи меншою мірою, поет наповнював свої тексти зовсім іншими емоційними почуваннями. Вони реалізувались у трансформованих порівняно зі старозавітними творами модальностях оцінки. Добираючи лексичні, синтаксичні, текстові засоби з позитивною чи негативною конотацією, актуальні для його власного

життєвого досвіду, поет посутньо змінював емотивну кореляцію тексту, до якого апелював його ліричний твір. Але така трансформація не постає у поета як щось штучне, відірване від інших засобів втілення художньої ідеї. Вона органічно співіснує з комплексом виражальних засобів у творі. Псалми Т. Шевченка мають свою неповторну ритміку. Вона далека від звуко-ритмічної організації біблійних творів і асоціюється не з грою на арфі, а з українською бандурою. Ритміка псалмів Т. Шевченка закорінена в українську народну пісню, фольклор.

Надзвичайно майстерно відтворює поет і глибинну діалогічність молитовного звернення. На письмі вона виявляється у фіксації адресата молитовного звернення та актуалізації сфери його присутності та впливу. Більшість псалмів містять звертання. Адресатом мовлення у псалмах є Бог. Його особливий статус підтримується не тільки звертаннями, а й будь-якими найменуваннями Бога, що своєрідно маркують його присутність у тексті й зміцнюють авторитет джерела. В цих аспектах псалми порівнюваних груп мають більше спільного.

На підсвідомому рівні імена Бога через емоційну конотацію латентно формують віру в дієвість тексту, високий рівень довіри до адресата мовлення, відкритість, позитивність установки, ширше – віру в те, що буде надана допомога. Проте старозавітний період співці псалмів при звертанні частіше обмежувались звичайним *Боже*. Так чинить і Т. Шевченко, тому стосовно емотивної кореляції та оцінки імена Бога у псалмах не є занадто промовистими.

Варто вказати і на інший аспект імен Бога: вони раціонально підтверджують його існування. Якщо Бог може бути названим і описаним, не можна спростувати його існування. Перераховуючи атрибути Бога, можна показати, чим Він відрізняється від звичайних людей чи, навпаки, що є спільним. У такий спосіб Бог стає доступнішим, ближчим для людини. Тому імена Бога – це засіб діалогічності, маркер пошуку контакту. Однак ані у часи царя Давида, ані у часи Т. Шевченка реальної потреби переконувати в існуванні Бога, здається, не було.

Отже, порівняльний аналіз псалмів стосовно реалізації модальності оцінки в біблійних текстах і Шевченкових дозволяє виявити трансформаційні зміни текстових параметрів. Вони не пов'язані з пошуком адекватних засобів втілення змісту біблійного джерела. Подібні зміни мотивуються відмінністю життєвого досвіду творців псалмів і можуть служити параметром вивчення самотності авторського стилю, імпліцитно представленим у тексті. Статистичний аналіз модальностей, заявлених у мовній картині світу письменника, дозволяє увиразнити його психологічний портрет, виявити певні інтимні емоційні почуття, що з якихось причин не потрапили в поле зору дослідників.

1. *Біблія*. Книги Священного Писання Старого та Нового Завіту / В укр. пер. – К., 2009. 2. *Лингвистический энциклопедический словарь* / Глав. ред. В. Н. Ярцева. – М., 1990. 3. *Митрополит Іларіон*. Біблійні студії: Богословсько-

історичні нариси з духової культури України. – Т. 1. – Вінніпег, 1963. 4. *Новий Завіт* Господа нашого Ісуса Христа. З додатком Псалмів. – Торонто, 1991. 5. *Новый библейский словарь*: В 2 ч. – Ч. 2. Библейские реалии: Пер. с англ. – СПб.: 2001. 6. *Толковый Типиконъ*. Объяснительное изложение Типикона съ историческим введением. Составил профессор Киевской Духовной Академии М. Скабаллановичъ. – Вып. 1 – Киевъ, 1910. 7. Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 12 т. – К., 2003.

**Н. Парасін, канд. філол. наук, докторант,
Інститут філології КНУ імені Тараса Шевченка**

ПРОТОТИПНІ ОЗНАКИ "ЧОРНОГО" В ПОЕЗІЇ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

У статті проаналізовано форми позначення чорного кольору в поезії Т. Шевченка в аспекті теорії прототипів. Зроблено спробу визначити прототипні ознаки чорного кольору як сукупності певних ознак.

Ключові слова: прототип, колір, поезія Т. Шевченка.

В статье проанализированы формы обозначения черного цвета в поэзии Т. Шевченко в аспекте теории прототипов. Сделана попытка определить прототипичные характеристики черного цвета как совокупности определенных признаков.

Ключевые слова: прототип, цвет, поэзия Т. Шевченко.

In article encompasses the analysis of the application of a black colour in Shevchenko's poetry in the aspect of the theory of prototypes. The author attempts to define the prototypical characteristics of a black colour as a set of certain features.

Key words: prototype, color, poetry of T. Shevchenko.

У лінгвістиці лексичні одиниці, які позначають у мові різноманітні сенсорні відчуття, викликають інтерес насамперед тому, що принципи їхньої системної організації є порівняно прозорими і досить чіткими. З-посеред слів і виразів, що служать для позначення наших вражень від довкілля, що їх ми отримуємо за допомогою п'яти органів чуття – зору, слуху, нюху, дотику і смаку, особлива увага приділена візуальному каналу, що приймає, трансформує і переробляє різні за суттю знання. Форма, розмір, забарвлення предметів і явищ, які виділяє у навколишньому світі людина насамперед очима, є життєво важливими відомостями. Тому на візуальний спосіб освоєння світу припадає майже 80 % всієї сенсорної інформації [5, 87]; це спричинило активний розвиток такої галузі мовознавства як сенсорика і її підрозділу – кольористики, яка нині розвинулася в окрему науку з площинами лінгвокультурного, зіставного, еволюційного, психолінгвістичного, когнітивного, номінативно-терміновтворчого аналізу. В україністиці особливо активними є лінгвостилістичні студії, в яких простежується індиві-